

הכרתולוגיה של התקופה הנבטית התיכונה

מ א ת

א ב ר ה ם ג ג ב

החומר הקיראמי, הנומיסמאטי והאפיגראפי שנתגלה בעבדת מאפשר לנו לחלק את תקופת היישוב הנבטי בעבדת לשלוש תקופות-משנה: (א) התקופה הנבטית הקדומה — מסוף המאה ה'ד', או ראשית המאה ה'ג', עד ראשית המאה ה'א' לפנה"ס; (ב) התקופה הנבטית התיכונה — מסוף המאה ה'א' לפנה"ס עד אמצע המאה ה'א' לסה"נ, בקירוב; (ג) התקופה הנבטית המאוחרת — משנות השמונים של המאה ה'א' לסה"נ עד סוף שנות העשרים של המאה ה'ב'.

התקופה הראשונה כוללת את התקופה ה"פרי-היסטורית" בתולדות הנבטים, את ימי המלכים הראשונים ואת ימי חרתת ה'ב' (100—96 לפנה"ס), שבימי שלטונו החריף המאבק בין ממלכת החשמונאים ובין ממלכת הנבטים, מאבק ששיאו היה בכיבוש עזה בידי אלכסנדר ינאי (קדמ' יג, 356—364); כן אולי אפשר לכלול בה חלק מימי שלטונו של עבדת ה'א' (96—87 לפנה"ס). בראשית מלכותו של מלך זה יצא ינאי למסע-כיבוש בממלכת הנבטים, ולכד שתיים-עשרה ערים, מרביתן — או כולן — בעבר-הירדן המזרחי (שם, שם, 397, 14, 18). סברנו, כי את שתי הערים האחרונות באותה הרשימה, *Alouca* ו-*Qyβδα* יש לזהות עם חלוצה ועם עבדת, וכי כיבושן הוא הוא ששם קץ למלכות הנבטים בנגב. אולם לדעת פרופ' שליט ערים אלו הן כולן במואב, וכיבושה של עזה הוא שגרם לחדלון היישוב הנבטי בעבדת (ובמרכזים הנבטיים האחרים בנגב) במאה השנים שלאחר מות ינאי י.

1. ראה: א. שליט, על כיבושי אלכסנדר ינאי במואב, ארץ-ישראל, א, ירושלים תשי"א, עמ' 104 ואילך, ובייחוד עמ' 112—113. שליט סבור (בניגוד לדעתו של אבל: F. M. Abel, *Géographie de la Palestine*, Paris 1938, p. 148), שגם את שני המקומות האלה יש לבקש במואב. לדבריו קשה להעלות על הדעת שינאי כבש את הנגב, שהרי איזור זה היה חיוני לכלכלתה של ממלכת הנבטים, משום שעבר בו נתיבי הסחר החשוב ביותר מאילת לעזה. כשהבאתי לפני פרופ' שליט את העדויות הארכיאולוגיות להעדר יישוב בעבדת לאחר ימי ינאי, סבר, שגם במקרה זה אין הכרח להניח, שינאי כבש את ערי הנגב: די בכיבושה של עזה כדי לשבש את תנועת הסחר הנבטי בנתיב אילת-עזה. סימוכין לדעתו של פרופ' שליט אפשר אולי למצוא בכיבושן של

ימי שלטונם של עבדת הא', רבאל הא', חרתת הג', עבדת הב' ומלכו הא' לא הותירו כל עקבות בני־קיימא בעבדת. העדויות הארכיאולוגיות והאפיגראפיות מרמזות, כי בראשית ימיו של חרתת הד' (מ־9 לפנה"ס עד 40 לסה"נ) נתחדש בה היישוב, אולם גם ייתכן, שעצם שמו של היישוב מעיד עליו, שנוסד עוד בימי המלך עבדת, או אולי מיד לאחר מותו בידי ווירי. כידוע, זכה לאחר מותו לאפותיאזוה, ואף נשתמרה מסורת שלפיה מקום קבורתו הוא בעבדת העיר². תקופת־השיא בפריחתה של עבדת חלה בימי חרתת הד', כפי שעולה משרידי הבניינים המפוארים, מן הכתובות המרובות, מכית־היוצר הנבטי וכיוצא בהם ממצאים. סמוך לאמצע המאה הא' לסה"נ הגיעה פריחה זו לקצה, כעדות שכבת־השריפה המכסה שרידים נבטיים במקומות רבים באקרופוליס והרס המבוא הדרומי־המערבי לאקרופוליס, שהשרידים המרובים שנמצאו בו אינם מאוחרים מאמצע המאה הא' לסה"נ.

הפער ביישוב עבדת נמשך במרבית ימי שלטונו של מלכו הב' (40—70 לסה"נ) ובצעירותו של רבאל הב' (70—106 לסה"נ). הכתובות הרבות מימי של רבאל מעידות, כי השנים 88—98 לסה"נ היו עשור של פעילות רבה בעבדת ובסביבתה³, פעילות שנמשכה גם בעשרים השנים שלאחר־מכן, היינו, לאחר שסופחה ממלכת הנבטים לפרובינקיה ערבית⁴. לפי עדותן של כתובות יוניות שנתגלו בעבדת לא נתחדש היישוב בה אלא סמוך לאמצע המאה הג', בתקופה הרומית המאוחרת.

ניסינו לבדוק את הסכימה הנ"ל של תולדות היישוב הנבטי בעבדת גם ביישובים האחרים בנגב :

ח ל ו צ ה. — כאן גילה אייליף כלי־הרס יוניים שהורסים וכלים הלניסטיים עם שפה הנוטה פנימה, דבר המעיד — לדעת אייליף — כי בראשית המאה הב' לפנה"ס היה במקום יישוב. כן מצא שם שברים של קערות נבטיות מצוירות⁵,

¹ב הערים בראשית ימי מלכותו של עבדת הא' (קדמ' יג, 397), כלומר, אחרי שנת 96 לפנה"ס, לאחר כיבוש עזה בסוף ימי חרתת הב' (שם, שם, 356—360).

² Stephanus Byz., *Ethnika*, ed. Meineke, p. 482, 15, s.v. Ὠβοδα.

³ א. א. נגב, ידיעות, כה, תשכ"א, עמ' 136—142, כתובות מס' א7, זב, 8, 9; כו,

תשכ"ג, עמ' 145—149, כתובות מס' 10.

⁴ הנ"ל, ידיעות, כו, תשכ"ג, עמ' 150—157, כתובות מס' 11—12.

⁵ J. H. Hiffe, *QDAP*, III, 1934, p. 134, Pl. XLVII. אייליף מפרסם את שברי

הכלים הנבטיים בלבד.

הכרונולוגיה של התקופה הנבטית התיכונה

מטיפוס הכלים מעבדת שייחסנו למחצית הראשונה של המאה הא' לסה"ב. כמו־כן נתגלתה בחלוצה כתובת נבטית, שמפרסמה מייחס אותה לחרתת הג' (87—62 לפנה"ס)⁶. העדויות הארכיאולוגיות מחלוצה הן מן התקופות הנבטית הקדומה והתיכונה. לתקופה הנבטית המאוחרת אני נוטה לייחס את הזכרת המקום ברשימה של תלמי⁷, שבה נמנית אלוסה עם ערי אידומיאה. מאחר שתלמי מת בשנת 150 לסה"ב, בקירוב, הרי יש להניח, שהידיעות שהוא מביא ברשימה הנזכרת מתייחסות לתקופה הנבטית המאוחרת.

ניצנה. — במקום זה מצא אייליף שברים רבים של כלי־חרס נבטיים מצוירים⁸. בחפירות אף נתגלה חומר רב יותר. לתקופה הנבטית הקדומה יש לייחס את הידיות החתומות של האמפורות שנמצאו במקום⁹. גב' גרייס מייחסת את מרבית הטביעות הרודיות למאה הב', ואת מקצתן — לראשית המאה הא' לפנה"ס¹⁰; לדעתה גם הטביעות מן האי קוס הן מאותה התקופה¹¹. הטביעות המאוחרות ביותר הן איטלקיות — מראשית המאה הא' לפנה"ס¹². את הכתובות שעל גבי אבן ואת האוסטרקונים ייחס מפרסמס — על־סמך הוכחות עקיפות — לשנים 150—350 לסה"ב¹³, אך מבחינה היסטורית קשה להסביר את מציאותן של כתובות נבטיות בנגב בתקופה מאוחרת כל־כך. את כלי־החרס המצוירים שנתגלו בחפירות ניצנה ייחס קולין ביילי לתקופה ה"טרום־ביזאנטית" (106—395 לסה"ב)¹⁴; את פרק־הזמן שלפני שנת 106 הוא מכנה בשם "תקופה הלניסטית ורומית". אולם המעיין בלוחות המובאים בדו"ח¹⁵ יבחין על נקלה, שלפניו חומר משתי תקופות עיקריות: מן התקופה

- A. Cowley, in: C. L. Woolley & T. E. Lawrence (eds.), *PEF Annual*, .6
III, 1914—1915, pp. 145, 147
Geographia, V, 15, 17 .7
.8. ראה לעיל, הערה 5.
Virginia Grace, in: H. D. Colt (ed.), *Excavations at Nessana*, I, Lon- .9
don 1962, pp. 106—130
.10. שם, עמ' 112—118.
.11. שם, עמ' 118—127.
.12. שם, עמ' 127—128.
.13. F. Rosenthal, in: Colt (supra, n. 9), pp. 188—209. בייחוד עמ' 201.
.14. T. J. Colin Baly, in: Colt (supra, n. 9), pp. 270—271.
.15. שם, לוחות XLIV—XLIII (כלי טרה סיגילטה), XLV (קערות מיגאריות וכלים מוזוגים בשחור), XLVI (בעיקר קערות מיגאריות וכלי טרה סיגילטה לפי הגדרת

ההלניסטית, היינו, מן המאות הב'—הא' לפנה"ס, ומן התקופה הרומית הקדומה, היינו, מסוף המאה הא' לפנה"ס עד אמצע המאה הא' לסה"נ. בחפירות ניצנה נתגלה בניין שהחופרים מייחסים אותו לתקופה ההלניסטית¹⁶, קביעה המבוססת על כלי-החרס ההלניסטיים שנתגלו בתעלות ובמפלסי היסוד. קנדל טוען, כי משום חיוזוק לקביעה זו אפשר למצוא בתפירות שערכה משלחת קולט (שחפרה גם בניצנה) בכניין "הלניסטי" בעבדת¹⁷. אך לאמיתו של דבר אין זה בניין הלניסטי, אלא מגדל רומי מאוחר, כפי שנתברר לאחר שסיימו את התפירה שבה החלה משלחת קולט, ולאחר שניקינו את תעלת-הבדיקה שחפרה משלחת זו מדרום למגדל. אמת, מתחת ליסודות המגדל יש שרידים ממבנה נבטי, אולם כלי-החרס שנמצאו בתעלה הם מן התקופה הנבטית התיכונה. אשר למגדל ההלניסטי בניצנה — שהוא לדעת החופרים המבנה הנבטי הקדום ביותר בניצנה — נוכל לציין רק, כי בשום אתר נבטי לא זוהו עד כה שרידי-בנייה מן התקופה הנבטית הקדומה, וכי המבנים הקדומים ביותר הידועים אינם מלפני סוף המאה הא' לפנה"ס. לסימנים המיוחדים שנותן קולט בבנייה הנבטית-ההלניסטית¹⁸ — כגון הסיתות האלכסוני של אבני-הבנייה, תוליות-העמודים וכותרת נבטית טיפוסית¹⁹ — אפשר למצוא מקבילות בכל האתרים הנבטיים מאז שלהי המאה הא' לפנה"ס ועד אמצע המאה הב' לסה"נ.

אם לסכם את העדויות מניצנה, נראה לנו, כי — ממש כמו בעבדת — הוקם היישוב הנבטי הראשון בתקופה ההלניסטית, בסוף המאה הג', וחרב בראשית

המחבר; ברם, הלוח כולל גם שברים של קערות מיגאריות ושל כלי טרה סיגילטה מן הסוג הנבטי, בשורה השנייה מלמעלה), XLVIII ("כלים שאינם כלי טרה סיגילטה" לפי הגדרת המחבר; אולם הכלים בציור 15 : 1—6 הם כלי טרה סיגילטה מן הסוג הנבטי). הוא הדין ללוחות המובאים אחר-כך. לוח LX כולל את שני סוגי הקערות הנבטיות המצוירות (A-B) לפי חלוקת המחבר. לוח XVIII כולל גרות הלניסטיים מובהקים מן המאות הב'—הא' לפנה"ס וגרות מסוף התקופה ההלניסטית ומראשית התקופה הרומית. על זמן הנרות ראה שם, עמ' 62—63.

16. ראה תיאור הבניין: W. Kendal, in: Colt (supra, n. 9), pp. 29-30, Pls. ; H. D. Colt, *op. cit.* : II : 1-3; LXIV, LXVIII (supra, n. 9), pp. 13-16

17. שם, עמ' 45—47.

18. שם, עמ' 15.

19. שם, לוח XIX : 4.

הכרונולוגיה של התקופה הנבטית התיכונה

המאה הא' לפנה"ס. במחצית הראשונה של המאה הא' לסה"נ קם יישוב נבטי שני. למסקנות האלה אפשר למצוא תימוכין בממצא הנומיסמאטי של ניצנה²⁰: קבוצה ראשונה — מטבע אחד (מס' 1) של תלמי הד' (212 לפנה"ס), שני מטבעות (מס' 10—11) של יוחנן הורקנוס או של אלכסנדר ינאי ומטבע אחד (מס' 2) של תלמי הח' (127—126 לפנה"ס); קבוצה שנייה — שלושה מטבעות (מס' 5—7) של חרתת הד' (מ' 9 לפנה"ס עד 40 לסה"נ) ושלושה מטבעות (מס' 8—10) של מלכו הב' (40—70 לסה"נ) או של רבאל הב' (70—106 לסה"נ).

ש ב ט ה. — בראשית המאה נמצאה במקום כתובת מקוטעת²¹. בשעה שערכה חפירות בשבטה בדקה משלחת קולט אחד משפכי העיר ומצאה בו כלי טרה סיגילטה וכלים נבטיים מצוירים, שיוחסו בסקירה המוקדמת למאות הא'—הב' לסה"נ²². כן נמצאו בשפך כלי טרה סיגילטה מן הטיפוס המזרחי. כיסוד לקביעת זמנו של השפך משמשים שני מטבעות, האחד מימי הורדוס אנטיפס (41/2 לסה"נ) והאחר של אנטונינוס פיוס (138—161 לסה"נ). לדעת גב' קרופוט, שעיבדה את חומר החפירות בשבטה²³, מצביעים כלי טרה סיגילטה על התאריך המאוחר. מכלול כלי-החרס הוא, לאמיתו של דבר, מן המחצית הראשונה של המאה הא' לסה"נ. למעשה נתגלו בשבטה עקבות של יישוב נבטי מתקופה אחת בלבד: התקופה הנבטית התיכונה.

מ מ ש י ת (כ ו ר ז ו ב). — מן המקורות ההיסטוריים עולה, שבמקום היה יישוב בשלוש תקופות: בתקופה הנבטית המאוחרת, כעדותו של תלמי, שלפיו נמנית *Máψ* עם ערי אידומיאה; בתקופה הרומית המאוחרת, כעדותו של אבסכיוס (אונומאסטיקון ת, 8), שבימיו היתה *Máψ* מקום מושב של חיילים; ובתקופה הביזאנטית, כעדות המקורות מתקופה זו.

מן הסקרים שנערכו בכורנוב קשה לקבל תמונה ברורה של תולדות המקום. וזלי ולורגס הגיחו, שבמקום היה יישוב בשתי תקופות: בתקופת יוסטינינוס ובתקופה "קדומה יותר"²⁴. אייליף מצא במקום חרסים רומיים קדומים

A. R. Bellinger, in: *Colt* (supra, n. 9), p. 70 .20

A. Jaussen, R. Savignac & H. Vincent, *RB*, NS II, 1905, p. 257, Pl. X .21

J. T. Colin Baly, *PEFQSt.*, 1935, p. 172 .22

G. M. Crowfoot, *PEFQSt.*, 1936, pp. 14—27, Pls. 1—5 .23

C. L. Woolley & T. E. Lawrence, *PEF Annual*, III, 1914—1915, p. 126 .24

ושברים של כלי־חרס נבטיים מצוירים²⁵. אלט, שהסתמך על הממצאים של אייליף ועל המקורות ההיסטוריים, הגיע למסקנה, שהמקום היה מיושב בתקופה הרומית המאוחרת, בתקופה הביזאנטית ובתקופה שלפני התקופה הרומית המאוחרת²⁶. לדעת גליק היתה כורנוב יישוב "רומי-ביזאנטי", שהיה מיושב גם על־ידי הנבטים²⁷. קירק, שערך סקר במקום, הגיע למסקנה, כי בנייני העיר הם ברובם מן התקופה הרומית, וכי תכנסיות הביזאנטיות הן יסוד מאוחר. בבית־הקברות שמצפון לעיר מצא גם "חרסים מוזגים בשחור", וכן כלי טרה סיגילטה וחרסים שהוא מגדירם כ"נבטיים" מצוירים²⁸. בסקירתו השנייה הוא מייחס את הבניינים הקדומים ביותר שבשטח העיר למאות הג' והד' לסה"נ²⁹. אפלבוים, שערך חפירת־בדיקה ליד תומת העיר, לא מצא חרסים מלפני המאות הג' או הד' לסה"נ³⁰.

התמונה ההיסטורית העולה מן הסקרים איננה ברורה. הרבה חומר נוסף נתגלה בחפירות שנערכו מטעם האוניברסיטה העברית ורשות הגנים הלאומיים, בהנהלת המחבר³¹. בחפירות אלו לא נתגלו עקבות של יישוב מן התקופה הנבטית הקדומה. על פני שטח העיר נמצאו חרסים רבים מן התקופה הרומית הקדומה וחרסים נבטיים המעידים, כי בתקופה הנבטית התיכונה היה במקום יישוב. שכבה מאוחרת התקופה נתגלתה גם תחת יסודותיהם של בניינים מתקופות מאוחרות יותר, או שלא בויקה לבניינים

25. ראה לעיל, הערה 5.

A. Alt, *PJb*, XXX, 1934, pp. 19-20. 26

N. Glueck, *Exploration in Eastern Palestine*, II, *AASOR*, XV, 1935, 27

pp. 113-115

G. E. Kirk, *PEQ*, 1938, pp. 216-221. 28

Idem, *PEQ*, 1941, p. 64. 29

30. ש. אפלבוים, ידיעות, כ, תשס"ז, עמ' 191-192; כג, תשי"ט, עמ' 30-52.

A. Negev, Mampsis (?) in the North-Eastern Negev, *Ariel*, 15, 1966, 31

pp. 79-86; Christian Kurnub (Mampsis), *Christian News from Israel*, Vol.

XVIII, No. 4, 1966, pp. 17-23; Mamshit (Kurnub), *IEJ*, XVI, 1966, pp.

145-148; Oboda, Mampsis and the Provincia Arabia, *IEJ*, XVII, 1967, pp.

46-55, Pls. 7-11; Kurnub — Une cité romano-byzantine dans le Néguev,

Bible et Terre Sainte, 90, 1967, pp. 6-17

עמ' 1-3; יח-יט, תשכ"ז, עמ' 1-5; כ, תשכ"ז, עמ' 22-25; כא, תשכ"ז, עמ'

5-3

כלשהם. בשכבה זו נתגלו חרסי טרה סיגילטה מן הטיפוס המזרחי, נרות "הירודיאניים", נרות נבטיים טיפוסיים וכלים נבטיים מצוירים ובלתי-מצוירים, מן הסוגים שנתגלו בבית-היוצר הנבטי בעבדת, שייחסנום למחצית הראשונה של המאה הא' לסה"נ. העובדה כי במכלולי כורנוב לא נמצאו כלל כלי טרה סיגילטה מן הטיפוס המערבי מרמזת אולי, שהם מראשית המאה הא'. ממצאים מפרק-זמן זה נתגלו גם בבית-הקברות הנבטי. בקבר אחד, ששימש לליקוט עצמות, נמצאו שברים של קערה נבטית מצוירת, נר רומי מאמצע המאה הא' לסה"נ, בקירוב, ומטבע משנת ארבע למלכו הב' (44 לסה"נ). הממצאים בעיר ובבית-הקברות מורים, שחלף זמן רב מאמצע המאה הא' לסה"נ ועד חידוש היישוב הנבטי. הקברים הרבים שנחפרו הכילו דיגרים של טריאנוס וטביעות-חותם, מהן שתיים מימי הדריאנוס (אחרי שנת 130 לסה"נ). בעיר עצמה חשפנו מתקופה זו "ארמון", בניין-מינהל ושני בנייני-מגורים גדולים. ב"ארמון" ובאחד מבנייני-המגורים נתגלתה שכבה מן התקופה הנבטית התיכונה. ייחסנו את הבניינים האלה לתקופה הנבטית המאוחרת על-סמך צורות הסיתות, פרטים ארכיטקטוניים שונים (כגון כותרות וכיורים נבטיים טיפוסיים, אופן הקישוט ופרטי התכנון) וזיקתם לצורות דומות בבית-הקברות הנבטי בעיר. כלי-החרס שנמצאו בבניינים אלה הם מן התקופה הביזאנטית בלבד. אין לדעת בבירור, מתי חל סופו של היישוב הנבטי המאוחר. הממצאים המאוחרים ביותר בבית-הקברות הם טביעות-חותם מפטרה מימי הדריאנוס. בבניין II, שנבנה בתקופה הנבטית המאוחרת, נתגלה מטמון של 10,400 מטבעות, כשליש מהם משנת 70 לסה"נ ועד ימי הדריאנוס ויתרם בעיקר מימי קאראקאלה ואלאגאבאלוס. המטמון הוטמן בסוף העשור השני של המאה הב' לסה"נ. דומה, שהפער בין יישוב התקופה הנבטית המאוחרת ובין יישוב התקופה הרומית המאוחרת אינו כה מודגש כמו בעבדת.

אתרים אחרים. — עדויות נוספות העלו מדריכי המדרשה בשדה-בוקר והחוליה הפועלת בנגב מטעם סקר ישראל³², שערכו חפירות-בדיקה במצד בוקר ובמצד מוחילה. שכבת-האפר העבה שנתגלתה בשני האתרים מעידה, כי יישובים אלה הרבו ולא נושבו עוד. על זמן השימוש במצדים

32. הדברים נמסרו לי בעליפה עליידי י. צפירי, ז. משל ור. כהן. כן הראו לי את

כלי-החרס שנתגלו בחפירות-הבדיקה, ואני מודה להם על כך.

מעידים כלי־החרס הרומיים הקדומים והכלים הנבטיים מן המחצית הראשונה של המאה הא' לסה"נ.

לעדויות אלה מצטרפות העדויות שהעלינו בסקר שערכנו בדרך היורדת מפטרה לעזה, דרך עבדת³³. כלי־החרס שליקטנו במצדים שלאורך הדרך אינם מאוחרים מאמצע המאה הא' לסה"נ, והנחגו, שסמוך לזמן זה יצאה הדרך מכלל שימוש. נראה לנו, שבמקום נתיב־שיירות זה מן התקופה הנבטית המאוחרת בא נתיב הערבה, שבו מילא "מעלה־עקרים" הרומי תפקיד חשוב. אספנו כלי־חרס בכל המצדים שבין חצבה למצד עקרים, ובכולם היו כלי־החרס בעיקר רומיים מאוחרים וביזאנטיים. מעט החרסים הרומיים הקדומים שנתגלו ברגם צפיר אך הדגישו את נדירותם לאורך דרך זו.

בבואנו לסכם את העדויות מן האתרים הנ"ל נראה לנו, שיש הצדקה להלק את התקופה הנבטית בנגב לשלושה שלבים: (א) התקופה הנבטית הקדומה — המאות הג'—הב' לפנה"ס; (ב) התקופה הנבטית התיכונה — משלהי המאה הא' לפנה"ס עד אמצע המאה הא' לסה"נ, בקירוב; (ג) התקופה הנבטית המאוחרת — מן הרבע האחרון של המאה הא' עד סוף ימי הדריאנוס או מעט לאחר־מכן.

העדויות הארכיטקטוניות, האפיגראפיות, הקיראמיות והנומיסמאטיות שבידנו מניחות מקום לקבוע, כי ביישוב המקום יש פער בין תקופה לתקופה. כבר ציינו לעיל, כי את העדר היישוב הנבטי במרבית המאה הא' לפנה"ס אנו נוטים לייחס לכיבושי אלכסנדר ינאי, בין אם לכיבוש עזה בלבד, כדעת שליט, ובין אם לכיבוש ערים בנגב עצמו. להלן נקדיש את עיקר דברינו לבדיקת הסיבות לחורבן היישובים בסוף התקופה הנבטית התיכונה ולויהוי מחריביהם. אשר לסופם של היישובים הנבטיים בשלהי התקופה הקדומה ובשלהי התקופה המאוחרת — עלינו להסתייע בעדויות עקיפות, שכן באף אחד מאתרי הנגב לא נתגלו שרידי חורבן, כ־אם עקבות של נטישה בלבד. לעומת זאת נמצאו עקבות ברורים של חורבן בין שרידי התקופה הנבטית התיכונה לבין שרידי התקופה הנבטית המאוחרת (עבדת, ניצנה וכרנוב), או עיי־מפולת ושכבות־שריפה מאמצע המאה הא' לסה"נ, החותמים את שרידי היישוב לתמיד (במצדים שלאורך נחל גקרות ובמצד בוקר).

מה היו הסיבות לחורבן היישוב הנבטי מן התקופה התיכונה? נראה לנו,

A. Negev, *PEQ*, 1966, pp. 89–98. 33

שאינן לתלותו ברומאים, שכן ההתנגשות הקשה האחרונה בין הנבטים לבין הרומאים חלה בשנת 9 לפנה"ס, עם מותו של עבדת הג', עת תפס הרתת הד' את השלטון בלי לחכות לאישורו של אוגוסטוס (קדמ' טז, 294—295). מן התקופה שלאחר-מכן אין בידנו עדויות כלשהן על התנגשות בין הנבטים לרומאים שהיתה עשויה לשמש עילה לפגיעה בנבטים.

בסביבות עבדת נתגלו ציורי־סלע רבים, חלקם עם כתובות נבטיות, ת'מודיות וצפאיות. למרבה הצער אין על החרותות שפורסמו תאריכים כלשהם. בשעתו גטינו לייחס את הכתובות לתקופה שלאחר סיפוח ממלכת הנבטים לאימפריה הרומית, היינו, לתקופה שאחרי שנת 106 לסה"נ, ולשבטים ת'מו־דיים וצפאיים — את חורבן העיר עבדת ואת תפיסת שדותיהם למרעה עזריהם. אולם בעקבות פענוח שתי כתובות נבטיות מן התקופה שאחרי שנת 106, שבשתיהן מדובר בפירוש על פעולות-בנייה, הגענו למסקנה, כי פלישת הנוודים חלה אחרי שנת 126 לסה"נ, הלוא הוא התאריך הרשום במאוחרת שבשתי הכתובות³⁴. הממצאים בכורנוב מזרים, שעשרות השנים שאחרי סיפוח ממלכת הנבטים, לפחות עד סוף שנות השלושים של המאה הב', היו שנות רווחה ושגשוג כלכלי בכורנוב. מתי חלה אפוא פלישת שבטי־הנוודים³⁵? ממאות החרותות הת'מודיות שנתגלו כנגב פורסמו מעטות בלבד³⁶. מפרסם הכתובות, וינט, מייחס אותן למאות הא' והב' לסה"נ, ואולי גם למאה הג'. הוא מצייך, כי לאור הידיעות שבידנו אין לקבוע את זמנן של כתובות אלה ביתר דיוק³⁷. גם הארדינג, שפרסם כתובות ת'מודיות מעבר־הירדן³⁸, מקבל את התאריכים שקבע וינט³⁹. יאמה, שפרסם כתובת צפאית מן הנגב, אינו דן בזמנה⁴⁰. ליטמן, שפרסם כתובות צפאיות רבות מן החורן⁴¹, סבור, שהן

34. הנ"ל, ידיעות, כז, תשכ"ג, עמ' 150—157.

35. הנ"ל, ספר אילת, ירושלים תשכ"ג, עמ' 136—137.

F. V. Winnett, 'Atiqot, II, 1959, pp. 146—149. 36

37. שם, עמ' 146.

G. Lankester Harding, *Some Thamudic Inscriptions from the Hashimite Kingdom of Jordan*, Leiden 1952. 38

39. שם, עמ' 3.

A. Jaume, 'Atiqot, III, 1959, pp. 150—151. 40

E. Littmann, *Part IV of the Publication of an American Archaeological Expedition to Syria in 1899—1900: Semitic Inscriptions*, New York 1904, pp. 112—113. 41

משלהי המאה הא' לפנה"ס ואילך, וינט, שאף הוא פרסם כתובות צפאיות רבות כירדן, מגיע לאותה המסקנה.⁴²

לענייננו חשובות הכתובות הצפאיות מן הת'מודיות, משום שבכמה מהן נזכרים מאורעות היסטוריים. בכתובת אחת נזכרת "המלחמה עם היהודים", כנראה מרד ערביי הטראכון בהורדוס בשנים 23—14 לפנה"ס⁴³; בכתובת אחרת מדובר במרד ברומא, ונזכרת "השנה שבה באו הפרסים לבוצרה"⁴⁴; ובכתובת נוספת נאמר: "והוא שימש מורה-דרך בשנה שבה גירשו הרומאים את הפרסים"⁴⁵. בכתובות רבות נזכרות פעולות-איבה בין השבטים לבין עצמם, כגון המלחמה בין שבט אויד ובין שבט צבאח, האחד "צפאי" והאחר "ת'מודי"⁴⁶. בכתובות רבות מסופר על שבטים שחיו מן הביזה⁴⁷. הפניות המרובות לאלים להגן מפני אויבים מעידות אף הן, ששרר מצב-מלחמה מתמיד בין השבטים.⁴⁸

לפני שנים מספר נתן דוסו את דעתו על עניין חדירתם של שבטי ערבים לאזורנו לפני האיסלאם⁴⁹. אשר לת'מודיים — הוא מביא את דבריו של דלה וידה, שתחילה נדדו שבטים אלה לאורך דרך-השיירות העולה מטאיף (ליד מכה) לאל-עלה, אך לאחר שנעלמה ממלכת הנבטים הגיעו גם אל מצפון למכה, עד לאיזור ים-המלח. מציאת כתובות ת'מודיות במצרים ובצידון מעידה, ששלחו ידם בסהר השיירות⁵⁰. אולם דוסו אינו מעלה ידיעות חדשות על קבוצה זו של שבטים. לא כן הדבר בעניין הצפאים⁵¹. א-צפא הוא איזור

F. V. Winnett, *Safaitic Inscriptions from Jordan*, University of Toronto Press 1957, pp. 1-3

43. שם, עמ' 3, 95 (כתובת מס' 688).

44. שם, עמ' 3, 11—12 (כתובת מס' 39).

45. שם, עמ' 21 (כתובת מס' 88).

46. שם, עמ' 15 (כתובת מס' 59). לכתובת זו יש כתובת ת'מודיה מקבילה, שבה

מסופר על המלחמה בין שבט צבאח (ה"ת'מודי") ובין שבט אויד (ה"צפאי").

47. שם, כתובות מס' 114, 125, 184, 224, 253. גם בהרבה כתובות אחרות מבקשים

הכותבים מן האלים להעניק להם ביה.

48. כתובות מס' 287, 715, 808, 816 ועוד.

R. Dussaud, *La pénétration des Arabes en Syrie avant l'Islam*, Paris

1955

50. שם, עמ' 132.

51. שם, עמ' 135 ואילך.

הכרונולוגיה של התקופה הנבטית התיכונה

בלתי-מיושב ממזרח לחורן, איזור מכוסה סלעים וולקאניים, שהגיאוגראף הערבי יאקות מכנה אותו בשם חרה (השווה יר' יז, ו: "והיה כערער בערבה ולא יראה כי יבוא טוב ושכן חררים במדבר ארץ מלחה לא תשב"). זהו איזור דל־משקעים, המתכסה רק בעונת האביב במעטה של עשב היפה למרעה. סלעי האיזור מכוסים שכבת צמידה של מלחי ברזל ומאנגאן, הנוחה להריתת כתובות. מתוך כשבעת אלפי כתובות בכתב צפאי שנתגלו עד שנת 1950 הועתקו 5380. כתובת אחת בכתב צפאי, שבה נזכר זבס הצפאי, הביאה לכך שכל השבטים הדרום-ערביים יכנו בשם צפאים. בתקופה הרומית הסתננו שבטים אלה לאט־לאט אל החורן, ואפשר למצוא את עקבותיהם עד תדמור בצפון וקצר אזרק בצפון־מזרחה של ממלכת ירדן. לפי כתובותיהם וציוריהם עסקו בגידול בהמות (גמלים, סוסים, חמורים, בקר, כבשים ועוים). בנדודיהם אמנם הגיעו עד תדמור ודורא־אברופוס, אולם מקום־כינוסם המרכזי היה א־גמארה. בשולי האיזור הצחיח גידלו תבואות. כן שלחו את ידם בבזיה, שממנה היו מביאים מנחה לאלים, ובייחוד לאלת־המלחמה אלת. את הימים הארוכים במרעה היו הרועים מעבירים בחריתת כתובות. מספרן הרב של הכתובות מעיד, כי בקרב שבטים אלה הגיע הכתב לרמה גבוהה. מן הכתובות עולה, שגרשמו במשך כחריסר דורות. כתובת צפאית שבה נזכרת "מלחמת הנבטים" מיוחסת על־ידי ליטמן⁵² לשנת 106 לסה"נ, שנת סיפוח ממלכת הנבטים לפרובינקיה ערביה. על־סמך כתובת זו, המשמשת לו נקודת־מוצא, קובע ליטמן, כי שאר הכתובות הן מן התקופה שבין המאה הא' לפנה"ס למאה הד' לסה"נ.

פרק אחר מקדיש דוסו ליהסים ששררו בין רומא לערבים⁵³. לפי הגדרתו יש לדבר על חדירת רומא לאיזור הערבי, ולא על חדירת ערבים לסוריה. בתארו את התפתחות היחסים בין רומא למזרח, למן הופעת פומפיוס בסוריה (64/3 לפנה"ס) ועד סיפוח ממלכת הנבטים, הולך דוסו בדרך הרגילה, הכבושה. גם לדעתו לא היתה התנגדות רצינית לכיבוש הרומי, והצפאים רק ניצלוהו למסע־בזיה⁵⁴. סימוכין לדעתו זו מוצא דוסו במחקר חדש שהקדישה גב' פריאו לכיבוש ערביה בידי טריאנוס⁵⁵.

52. שם, עמ' 139.

53. שם, עמ' 147 ואילך.

54. שם, עמ' 154.

55. שם, שם.

שנים אחדות לאחר הכיבוש, בשנת 110/1 לסה"נ, סלל גאיוס קלאודיוס סווירוס את הכביש הרומי האיסטראטגי החשוב "מגבולות סוריה ועד הים האדום". באותה העת גם נסללה דרך ישירה לבוצרה, בירת הפרובינקיה, שעברה בשטח שהיה מאוכלס צפאים.⁵⁶ שליטתה של רומא במזרח לא הופרעה עד מרידת אנשי תדמור (272—273 לסה"נ), שהביאה לארגונו המחודש של המערך הצבאי הרומי במזרח.⁵⁷

עד כאן עיקרי הדברים של דוסו. לאור העדויות השונות אין, כמדומה, לקבל את הקביעה, שהשבטים התמודיים והצפאיים פלשו לנגב אחרי שנת 106 לסה"נ, שכן לא הותירו מאורעות שנה זו עקבות של ממש ביישובי הנגב. בשנת 107 ובשנת 126 לסה"נ פרוחה עבדת כמו בימי רבאל הב'; גם פריחתה הגדולה של כורנוב (מאמפסיס?) חלה בסוף ימיו של מלך זה, ובייחוד בימי טריאנוס והדריאנוס. יתר-על-כן, סלילת הכביש הרומי האיסטראטגי בעבר-הירדן המזרחי ובניית מצדים לאורכו ודאי היו עשויים למנוע מסעי-ביזה של שבטי-גוודים אלה נגד יישובים מבוצרים: בעבדת היה מחנה-צבא עוד בתקופה הנבטית; בכורנוב היה כל בית בנוי כמבצר, ובתקופה זו אולי אף חנו במקום הקהורטה התראקית הראשונה אוגוסטה ויחידה מן הלגיון הקיריני השלישי, שבית-קברות שלהם נתגלה בכורנוב.⁵⁸

נשוב עתה לאמצע המאה הא' לסה"נ. אין לערער על העובדה, כי בפרק-זמן זה חלה הפסקה ביישובן של עבדת, כורנוב ושבטה, וכנראה גם של גיצנה, וכי יצאה מכלל שימוש דרך נחל נקרות. בדיקת הממצא הארכיאולוגי והאפי-גראפי בחלקים אחרים של ממלכת הנבטים מעלה תופעה דומה. על 31 מן הקברים שנתגלו באל-חג'ר חקוק תאריך: 19 הם מימי חרתת הד'; 9—מימי מלכו הב'; 3—מן השנים ב'—ה' למלכותו של רבאל הב' (71—75 לסה"נ).⁵⁹ מן התקופה שלאחר-מכן לא נמצאו כתובות נבטיות במרכז זה,

56. שם, עמ' 155.

57. שם, עמ' 156—157.

58. ראה מאמרי: Oboda, Mampsis and the Provincia Arabia, *IEJ*, XVII, 1967, pp. 46—55.

1967, pp. 46—55.

A. Jaussen & R. Savignac, *Mission archéologique en Arabie*, I, Paris, 1909, p. 500.

1909, p. 500.

הכרונולוגיה של התקופה הנבטית התיכונה

שהיה מן החיוניים ביותר לסחר הערבי-הנבטי. לעומת זה נתגלו בו מאות חרותות ליח'יאניות ות'מודיות⁶⁰.

בשנים 1955—1956 נערכו הפירות ברחובה הראשי של פטרה, שנבנה אחרי שנת 106⁶¹. בעקבות בניית הרחוב יצא מכלל שימוש בית שנמצאו בו כלי-חרס רבים, כגון קערות נבטיות מצוירות⁶² ונרות שהגב' קירקבריד מייחסת למאה הא' לסה"נ⁶³. על-סמך הממצאים בבית-היוצר בעבדת אפשר לדייק ולקבוע, שהם מן המחצית הראשונה של המאה. מן המטבעות שנמצאו 16 הם מימי חרתת הד', ורק אחד הוא מימי רבאל הב'. בסקירתה הקצרה אין המחברת עומדת על הסיבות להריסת הבית.

המקדשים הנבטיים שנתגלו ברחבי הממלכה הם ברובם מימי עבדת הג' וחרתת הד'. הכתובות שנתגלו במקדשי שיעע מעידות, שהמקדשים נבנו בימי חרתת הד' והושלמו בראשית מלכותו של מלכו הב'⁶⁴. לדעת גליק⁶⁵ שלושת השלבים במקדש א-תנור הם כדלקמן: שלב I — מסוף המאה הב' או מראשית המאה הא' לפנה"ס עד 25—10 לפנה"ס (לשלב זה מייחס גליק את כלי-החרס המצוירים); שלב II — פרק-הזמן שלפני שנת 8 לפנה"ס (על-סמך כתובת משנת ב' לחרתת הד'); שלב III — הרבע הראשון של המאה הב' לסה"נ⁶⁶.

בחינת התרבות החומרית של הנבטים מעלה, ששיא פריחתה חל בימיהם של עבדת הג' וחרתת הד', ואילו בימי מלכו הב' החלה ירידה גדולה, שאנו נוטים לייחסה לשקיעת הסחר הנבטי. בתקופה זו החלה עלייתה של תדמור כמרכז המסחר עם ערב והמפרץ הפרסי, והלכו ורבו האניות שהלכו במישרין מדרום ערב לנמלי מצרים. לדול המסחר בא לידי ביטוי, כאמור, בירידת

60. שם, עמ' 250—291.

61. Diana Kirkbride, *ADAJ*, IV-V, 1960, pp. 117-122.

62. שם, לוח VII : 2.

63. שם, לוח VIII : 1.

64. E. Littman, *PAAS*, IV, pp. 88-93.

65. N. Glueck, *Deities and Dolphins*, New York 1965, p. 138.

66. נראה לנו, כי עצם מציאותם של כלי-החרס במילוי שקדם לשלב II מטיל ספק בתאריך שקבע החופר לשלב הראשון של המקדש בח'רבת א-תנור, וכי יש לאחרו. למרבה הצער אין החיבור המפואר של פרופ' גליק כולל את הממצאים הזעירים שנמצאו בחפירות.

מרכזי השיירות בצפון ערב, כגון אל־חג'ר. הכתובות הרבות באל־חג'ר ובמקומות אחרים בממלכת הנבטים מעידות, שירידת סחר האורחות פגעה קשה גם בארגון הצבאי הנבטי, ודבר זה עודד, ככל הנראה, את פלישתם של השבטים הערביים החדשים — תחילה אל אזורי־הספר של הממלכה, כגון האזורים המדבריים־למחצה בעבר־הירדן המזרחי ובנגב המרכזי, ולאחר־מכן גם צפונה. לאזורים מיושבים יותר. פגיעתם בגרעין הממלכה, באדום, היתה קלה מפגיעתם באזור־ספר כמו הנגב, שהיה מרוחק ממרכז הממלכה. לשבטים אלה אנו נוטים לייחס עתה את הרס המצדים של אורך הדרך המוליכה מפטרה לעבדת ואת שריפת היישובים הנבטיים בנגב המרכזי, לרבות עבדת. הם השתלטו על מקורות־המים ועל שטחי־המרעה, מקום שם נתגלה המספר הרב ביותר של חרותות ושל ציורי־סלע תמודיים וצפאיים. בעבדת נמשכה תקופת־חושך זו מאמצע המאה הא' לסה"נ, בקירוב, עד שנות השמונים של המאה, עת נחקקו כתובות־ההקדשה על המזבחות שבסביבות עבדת.⁶⁷

בכתובות אלה, כמו בהרכה כתובות אחרות ברחבי ממלכת הנבטים, מוכתר המלך רבאל בתואר "המושיע והמחייה לעמו" ("די אחיי ושיוב עמה"), אולי בעקבות נצחוננו על הנוודים. פריחה מחודשת זו אף גברה לאחר מותו, בימי סיפוח ממלכות הנבטים לפרובינקיה ערביה. דומה, כי ימים אלה, עת החלו הרומאים לתת את דעתם על הנעשה בחלק זה של העולם, לא היו יפים לפלישתם של שבטים ערביים.

67. ראה לעיל, הערה 3.